

Д-р Николай Неновски
(Българско общество “Фридрих Хайек”)

**Предговор:
Размисли за новите робства**

1

На някого би се видяло ненужно и пресилено връщането към книгата на Хайек “Пътят към робството”, писана преди повече 60 години¹. Първо, биха казали, “тя е писана по друг повод, в други исторически и политически условия”. Второ, биха казали “какво е тази книга на Хайек, в сравнение с онова, което се изписа за плановата икономика и тоталитарната власт, за нейната неефективност и неморалност; това го знаем, живели сме го и вече сме си го изяснили”. С други думи от позициите на времето, книгата на Хайек може да се разглежда като отдавна надмината, и чиито нови за времето си неща са органично вградени в редица последващи социални теории.

Хора, които мислят, че издаването на тази книга има само библиографска стойност, грешат. Грешат защото днес, в други условия и в друг контекст, ние бавно, постепенно и незабележимо се движим към нов тип робство. Тъй като човешката памет е къса, Хайек твърди, че борбата за свободното общество **трябва** да е постоянна борба, преди всичко борба на идеи, борба за сърцата на хората и главно на младите. Тъй както тенденциите към робство са постоянни, така и борбата с тях трябва да е постоянна. Тъй като идеите за детерминираност, планираност, обреченост и фатализъм са постоянно пропагандирани, то и идеите за свободния избор, за предприемчивостта и иновиранието, за конкуренцията и за нейната ефективност, за не-обречената човешка дейност, трябва да бъдат пропагандирани. Затова книгата на Хайек е мощно оръжие в борбата за свобода. Тя е от онези текстове, към които трябва постоянно да се връщаме и да препрочитаме. Тя е от книгите, които трябва да стоят пред нас в библиотеката, насочени със своето заглавие към погледа ни.

От позициите на петнадесетгодишния период след разпадането на източно-европейския комунизъм, въпросите свързани с робството остават много, свързани с миналото, настоящето и бъдещето. Например. Имаше ли робство през периода на комунизма и какво беше то? Не е ли “преходът” своеобразно робство, при което нямаш право на избор, когато правиш скок към предварително дефинирана система? Не се ли движим към ново робство, изправени пред нов грандиозен социален експеримент – конструирането на Европейския съюз? И така нататък и нататък. За мен няма съмнение, че книгата на Хайек би могла да помогне да си отговорим на тези въпроси.

На миналото (комунистическото робство) няма да се спирам. ще изложа по-скоро опасните посоки на “прехода”, както и заплахите от тоталното хармонизиране и копиране на институции при изграждане на ЕС.

2

Когато Хайек пише книгата си (средата на 40 –те години)², която е по-скоро публицистична (по неговите думи този стил в последствие му коства кариерата на икономист), основната му задача е да се бори с идеите и практиката на социализма и планирането. Хайек вижда в планирането, в икономиката на благосъстоянието и в централизираното преразпределение основните заплахи за човешката дейност. “Пътят към робството” се вписва в дебатите за възможността и ефективността на

социалистическото планиране. За разлика от Мизес, който още през 20-те години обосновава своята критика за невъзможността на планирането и “рационалното пресмятане”³, поради липсата на парични цени (особено в сектор на средства на производство), критиката на Хайек е от нов епистемологичен порядък. Тя се базира на комплексността и характера на човешкото знание.

Логиката на Хайек е следната. Тенденциите към планиране (от безкористни или користни подбуди) рано или късно логически водят до тотално ограничаване на човешкия избор, т.е. до робство (дефинирано като състояние, в което не можеш да избираш, да разполагаш със себе си, с продуктите на своя труд и със своите знания – като в крайна сметка се обезличаваш⁴). За разлика от редица икономисти и социолози от неговото време, които смятат, че механизмът на централизирано планиране би имал проблеми само ако не се намери безкористен плановик или диктатор, то Хайек показва, че дори и да се намери такъв, то планирането е невъзможно и затова опасно⁵.

Планирането и централизмът разрушават естествените механизми на използване на знанието, което е разпръснато, локално и контекстуално (знание в определен момент и за определено място)⁶. Нещо повече, светът е несигурен и знанията ни за него са ограничени. Единствено пазарът, като комплексен ред може да използва комплексността на знанието. Или, знанието може да се използва, класифицира и анализира само от система, чиято комплексност е по-висша от тази на знанието. Сложността на мозъка е с необходимост по-ниска от сложността на действителния свят. Пазарният ред (който Хайек нарича спонтанен), за който са характерни разделението на труда, съществуването на парите и на относителните цени, са единственият начин за използване на знанието и незнанието (или казано по друг начин - спонтанният ред позволява “скритото, подразбиращото се знание” да бъде използвано).

Хайек твърди, че координацията на човешката дейност чрез пазара е много по-висша форма отколкото координацията чрез бюрократичната държавна машина, чрез “централен планиращ борд”, предлаган от Оскар Ланге и поддържан от Джон Мейнард Кейнс⁷, например. Планирането на глобално ниво руши индивидуалното и локално планиране. Хайек не отрича индивидуалното планиране, нещо повече той го смята за водещо (да си припомним, че в редица по-ранни разработки той разглежда равновесието като равновесие на индивидуални планове). Централизираното планиране е дискреционно по своята същност и е противоположност на правовата държава и като цяло на общество, управлявано от правилата на законите. Според Хайек, частната собственост е органично вплетена в механизма на икономическо поведение, докато според неговите противници (например Вилфредо Парето и Енрико Бароне), поведението може да се отдели аналитично от правата на собственост, което според тях прави теоретично централното планиране.

Без да пренебрегва моралните измерения на робството, извеждането на робството у Хайек е по-скоро логическо, позитивно, и като цяло се вписва органически в анти-рационалисткия му либерализъм (нещо, за което е критикуван от привържениците на Мизес, както и от всички рационалисти). Няма съмнение, основните идеи “Пътя към робството”, са логическо продължение на двете статии на Хайек за използването и разделението на знанието в обществото (“Икономика и знание”, 1937 и “Използване на знанието в обществото”, 1945), които пък са логическо последствие от изследванията му в областта на паричния и инвестиционен цикъл, както от собствените му подходи в областта на психологията (още като студент Хайек се интересува от човешката психика)⁸.

Разбира се, в книгата на Хайек липсват редица основни критики на централното планиране, като например информационните затруднения, и най-вече липсата и

деформациите на стимулите и мотивацията на човешката дейност (в следствие това става обект на изследванията на Янош Корнай)⁹.

3

Може ли Хайек да ни помогне да разберем по-добре това, което стана след разпадането на комунизма, период който обикновено се нарича “преход”? Да, това може да стане в няколко посоки, поради това че сме роби на разбирането ни за преход, и поради това, че все още се опитваме да го планираме.

Първо, вижданията на Хайек за социалните промени (дори и дълбоки), се вписват в теорията му за еволюционност, институционална конкуренция и селекция на правила на поведение. Така погледнато, най-доброто което би могло да бъде направено е да се възстановят двете основни институции, абсолютно необходими за последващото саморазвитие на обществото, а именно - правата на собственост (частна собственост) и правото да сключващ договори¹⁰. Всички останали институции, особено тези на конкретно равнище, спокойно биха могли да бъдат оставени на процеса на конкуренция и селекция. За разлика от този подход, в който не се предполага конкретно крайно състояние на обществото, бе избран или (наложен отвън) неокласическият метод, при който целта беше механичен скок от едно състояние към друго (което съществува в развитите страни)¹¹. Този скок бе наречен “преход”, което имаше много тежки последици не само за практиката, но и в икономическата наука¹². Защото (както казва Мизес) икономиката и обществото са *винаги* в преход и е безсмислено да се говори за достигане на предварително състояние. Ако следваме логиката на “Пътя към робството”, ние сме станали роби на прехода, защото дори и да се стремим към някаква цел, то няма да я постигнем. Поради това, че знанието за тази трансформация (възстановяване на пазара и пазарното поведение), не съществуваше, а това което не съществува не може да се централизира (в някакъв социален централен проект). Насилственото налагане на крайно състояние на системата, което беше неосъществимо, доведе до изключително неефективни резултати.

Второ, редица *конкретни* институции и организационни форми бяха копирани механично от развитите икономики, и влязоха в противоречие с основните базови институции. Като пример може да се даде паричната област. Там, парите като базова институция (чиято цел да повишава предвидимостта на икономическите актьори в несигурния свят) влезе в противоречие с конкретната и организационна форма каквато беше дискреционната централна банка. В този смисъл паричния съвет, паричен режим много по-близък до същността на парите, е пример за успешна иновация (в случая институционалният предприемачът беше МВФ). Това е така, защото парите като комплексна институция се нуждаят от широко скроено правило – какво е правилото на паричния съвет (оставям всички негови особености на страна). Масовото копиране на конкретни институции бе своеобразно прилагане на подхода на марксовия историческия материализъм, чиято идея е в това, че бедните нации ще повторят с необходимост пътя на богатите (т.е. в историческото развитие съществува детерминизъм). Според мен могат да се разграничат пропагандирането на два типа детерминираност – между които се водеше и се води основната идеологическа борба. Това е външната детерминираност (когато се повтаря пътя на други страни) и вътрешната детерминираност, когато страната повтаря своя минал път (историята си)¹³. Много рядко в борбата се включат възгледите за икономическото развитие като отворено и непредвидимо. А би било много по-удачно, пост-комунистическата трансформация да се разглежда като “машабна процедура на откритие”, обогатяваща знанието ни за институционалното разнообразие и за човешкото поведение. Защото не може знание от

други места и в други моменти да бъде валидно днес, в друг момент и на друго място. Според Хайек, само новите, спонтанно появили се институции могат да използват знанието и човешкото творчество.

4

Робството на “прехода”, за което може само да съжаляваме, е нищо в сравнение с това което ни чака в процеса на конструиране на ЕС. Не става въпрос да се повтори буквално, това което е казал Хайек в “Пътя към робството”, по друг повод и в други условия. Тук става въпрос за непосредствено реални *нови* опасности, които днес не се виждат, но които рано или късно, ако нещата продължат по същия начин, ще доведат до трагични последици. И дори твърдението ми да изглежда пресилено, рано и късно цялата днешна философия на построяване на ЕС ще бъде поставена под съмнение.

Защото - има два начина да мислим за Европа, и като пряко следствие от това има две Европи. Критериите за разделяне на двете Европи могат да се търсят в принципите и широтата на човешки избор и на човешката координация.

Първата Европа, тази която наблюдаваме, е Европа на насилствената хармонизация, уеднаквяване, на грубото планиране и намеса в механизмите на свободната конкуренция, Европа, която преразпределя, а не произвежда, която раздава, а не създава. Европа, която напълно е загубила принципите на предприемчивост и откритие. Европа, в която се произвеждат хиляди регулации и наредби, в която бюрократите са станали много и много арогантни, водени от принципите на механична конвергенция. Европа, в която се чертаят “пътни карти” и в която се говори за “написване на домашните” когато става въпрос за новите присъединяващи се страни. Пътната карта, е в действителност пътна карта към робството. Защото за тези, които си спомнят СИВ, неговото функциониране и неговото разпадане, няма съмнение, че между сегашната конструкция на ЕС и тази на СИВ лежат почти едни и същи принципи. Това са принципите на изкуственото и статично разделение на труда, на ограничаване на конкуренцията, на механизмите на частна собственост, на парите и на цените. От пространствена гледна точка ЕС върви към не по-малка затвореност от тази на СИВ. Разликата между двете ЕС и СИВ е от порядък, не по същество.

Бюрократите в Европа, както и тези от преговарящите страни, представяйки своите лични цели за общи (користно или не), водят Европа към катастрофа. Частният сектор и предприемачеството са подтиснати от огромните държавни машини. Пред присъединителните и структурни фондове, за които толкова се говори (и толкова им се радваме), ще доведат не само до демотивация за работа и творчество, но и за нови мащабни преразпределителни процеси, от които ще се облагодетелстват само тези които преразпределят. Как може ЕС технологично да настигне САЩ, когато не се уповава на частния сектор и на индивидуалните усилия. Нима “новото” може да се генерира в държавния сектор, чрез преразпределение и без пазар?

Тук книгата на Хайек има директно звучене – може ли евро-бюрократите и преговарящите бюрократи от новите страни (дори и безкористни да са - а те не са !) да заменят механизмите на създаване и събиране на знание, което по природа е комплексно, децентрализирано и несъбиращо. Може ли бюрократите да знаят за процесите в Европа, повече от хилядите хора, които вършат най-разнообразни дейности. Ясно е, че те не могат, и ние знаем до къде може да доведе това. Хайек го показва в книгата си.

Но съществува и друга Европа, аз бих казал *единствено* истинската и възможна Европа, тази която мнозинството от нас желаят. Това Европа на свободния избор, на разнообразието, на свободната конкуренция и на предприемчивостта. Това е Европа,

която е обединена, защото съществуват различия, това е хармония, която не е якобинска и насилствена (както казва Карло Лотиери), а доброволна, мирна и резултат от личния избор. Това е Европа, в която европейецът има права, между които основно човешко право ще бъде да “да не е обект на пътна карта”, т.е. да има право на избор откъде да мине и къде да отиде. Силата на Европа е в разнообразието в различията, в това че *никога* няма да се осъществи конвергенция, хармонизация, че *винаги* ще има асиметрични шокове и различия в икономическия цикъл вътре в зоната, и че *никога* няма да се достигне до “оптималност” на тази зона. Силата на Европа е в това че има различни начини да си европейец.¹⁴ Истинската Европа е тази на институционалната конкуренция, приложена във всяка една област – в правото, в данъците, във финансите и банковото дело. Тя е Европа в която винаги можеш да напуснеш общото обединение и да поемеш своя път. И колкото и парадоксално да се стори на някой, именно това право на напускане прави вероятността да напуснеш по-малка.

Какво да се прави?

Както казва Хайек – нужен е нов старт. Новият старт може да започна само с нови идеи. Борбата на идеи вече е започнала. Все повече млади хора знаят кой е Хайек, кой е Мизес, кой е Бюканън, кой е Кейнс, и дори кой е ... Маркс. Младите знаят и могат да избират. Те няма да позволят да им се натрапят чужди схеми, обреченост и пасивност.

Студентите, на които дадох предварително този увод, го разбраха и го харесаха. За тях мисля, че съм ясен. За да бъде обаче ясен и на по-възрастните (тези над четиридесет години) ще завърша така:

Призрак броди из Европа, призракът на новото виждане за Европа, призракът на новата Европа. Треперете бюрократи и чиновници, треперете “прагматични технократи” и грешащи политици, треперете периферни детерминисти.

4 ноември 2004, София

¹ Интересно е, че книгата е била забранена от фашистка Германия за да не се развалят отношенията и ... със Съветска Русия. Любопитно е също, че книгата, циркулира между немските войници на фронта, като става, по мнението на някои от тях, основен източник за запознаване с английския език. След войната Хайек открива в някои от тези циркулиращи копия добавени текстове от хората, които са чели книгата. Какво по добро доказателство за влиянието на книгата и за това, че е подтиквала да се мисли и да се твори. По този начин тя става книга с отворен и незавършен край (нещо като свободен софтуер), точно както Хайек си е представял принципите на обществото и развитието.

² С цел да предпази Великобритания и САЩ от вътрешно очертаващите се тенденции към планиране, социализъм и тоталитаризъм.

³ Според Шумпетер дискусиата за социализма през 20 – те години може да се раздели на два спора – този за логическата невъзможност на социализма и този за неговата практическа невъзможност. Подобна на Лудвиг Мизес е била и критиката на Макс Вебер.

⁴ Интересно е, че сходна концепция за обезличаването, механизирването и отчуждаването на човека, за подчиняването на човека на вещите, е изказвана от Маркс, само че точно обратно – за капиталистическото общество, за пазарната икономика.

⁵ Подобно е различията на възгледите на Хайек с тези на представителите на публичния избор. Докато последните смятат, че конституционните правила са нужни за да ограничат специалните и групови интереси (предполага се че те са корисни), то Хайек смята, че дори и да са благонамерени, са нужни общи конституционни правила (или широко дефинирани правила), защото съществува ограниченост на знанието. Докато у публичния избор конституционните правила се извеждат от интереса, у Хайек, те се извеждат от знанието.

⁶ В системата на Хайек разделението на знанието има същото методологическо място както разделението на труда в системата на Адам Смит. В по-съвременен период проблемите на знанието и икономическия субективизъм са в център на внимание на Лудвиг Лахман и Джордж Шакъл, които дават нова теоретична дълбочина на австрийската школа.

⁷ Известно е че полският икономист Оскар Ланге (един от основните опоненти на Хайек), е смятал, че същите теоретични предпоставки, които са нежни за функционирането на “планиращия борд” съвпадат с тези за функционирането на пазара. Ланге обаче предполага, че знанието е дадено априори, а не е процес на откритие.

⁸ Въпреки, че основната му книга по психология “Чувственият ред” излиза през 1952 г. (т.е. след “Пътят към робството”), в действителност (както сам посочва авторът), тя е писана още през 20-те години.

⁹ Комунизмът е разчитал на появата на “нов човек”, който ще има други стимули и други мотиви.

¹⁰ Ордо-либералите биха добавили и наличието на стабилни пари.

¹¹ Общества силно заразени от вируса на планирането. В своята основа неklasическия икономикс е теория за общото икономическо равновесие, където връзките между икономическите агенти нямат значение. В този модел агентите са еднакви, много на брой и атомистични, симетрично разположени спрямо някакъв виртуален център, те не формират групи и коалиции, икономическото пространство е хомогенно. Всеки агент е свързан с всички останали, и поради това връзките между агентите нямат аналитична стойност. Реалният свят е друг, обществото е взаимодействие от различни икономически актьори или играчи (не агенти !), които формират различни групи и коалиции в зависимост от своите интереси и субективни предпочитания. Пространството е накъсано, формират се мрежи, актьорите са разположени по-различен начин в тях, с една дума връзките имат значение. В своята аналитична основа теорията за общото равновесие съпада с тази на централизираното планиране, която виртуалният център е заменен с реален център (планов комитет). Трябва да отбележа и ограниченията на подхода разходи-ползи, който въпреки аналитичната мощност в краткосрочен план и в рамките на отделните човешки дейности, не може да бъде методология, която да посочва общия път на развитие. Подходът разходи-ползи може да е ефективен само ако е съчетан с еволюционния и институционалния подход към пост-комунизма.

¹² Появи се цяло направление в социалните области - “транзитология”. Няма съмнение, че зад различните теории за пост-комунизма стояха и стоят различни материални и чисто идеологически интереси на отделни групи и индивиди.

¹³ Оставям настрана доколко историческият метод носи някакво познание и още повече насока за действие. Историческият метод обикновено проповядването на песимизъм, обреченост, периферен детерминизъм. Зависимостта от пътя (path dependency), не значи детерминираност от пътя (path determinacy). Миналото не винаги ни казва какво ще стане утре, а историята не винаги се повтаря, ако изобщо се повтаря. Всъщност механичното екстраполиране на миналото (да си спомним за теорията на обществените формации на Маркс) е както методологически погрешно (защото кой ще каже коя е отправната точка за екстраполация – Чингиз Хан, Цар Симеон или Стефан Стамболов и според коя теория се екстраполира ?) така и неморално, защото пропагандира обреченост, т.е. пасивност. А най често, пасивността на много хора се използва от активността на други, които се обогатяват за тяхно сметка, и това често са тези които проповядват тази пасивност. За мен няма съмнение, че развитието е отворена самоорганизираща система (ред), която се движи към все по-голяма комплексност, несигурност и непредсказуемост.

¹⁴ Не случайно Европа преживява икономически разцвет през Средните векове (1100-1500), когато не е имало концентрация на политическа власт.